

Zuzanna Sękowska

RECENZJA KSIĄŻKI KONRADA MATYJASZKA *PRODUKCJA PRZESTRZENI ŻYDOWSKIEJ W DAWNEJ I WSPÓŁCZESNEJ POLSCE*

W roku 2019 nakładem krakowskiego wydawnictwa Universitas ukazała się obszerna monografia Konrada Matyjaszka pt. *Produkcja przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce*. Jest to 126 tom dobrze znanej czytelnikom serii wydawnictwa „Horyzonty nowoczesności: teoria – literatura – kultura”¹.

Autor książki – architekt, kulturoznawca, doktor nauk humanistycznych, pracownik Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk² – „zajmuje się badaniami architektury i przestrzeni miejskich w kontekście ich roli wobec tożsamości zbiorowych, badaniami nad antysemityzmem oraz analizą polskich i środkowoeuropejskich dyskursów miejskiej nowoczesności i modernizacji”³.

Opisywany przeze mnie tom liczy 596 stron. Materiał podzielony został na główne rozdziały: wprowadzenie, rozdział I. *Kraków: wytyczanie przestrzeni żydowskiej*, rozdział II. *Produkcja przestrzeni żydowskiej*, rozdział III. *Warszawa: antysemityzm i nowoczesność*, rozdział IV. *Przestrzeń żydowska na placu Grzybowskim i ulicy Próżnej*, rozdział V. *Dyskurs odbudowy*, rozdział VI. *Renesans. Przestrzeń pożydowska przy ulicy Próżnej (1983–2005)*, epilog. *Le Palais (2011–2013)*.

Każdy z rozdziałów podzielony został na mniejsze części, krótsze lub dłuższe podrozdziały poświęcone danemu zagadnieniu lub problemowi. Między innymi: *przestrzeń żydowska*, *miejsce mniejszości*, *kategoria gościa jako kodu kultury*,

1 Seria TAIWPN Universitas. Komitet redakcyjny serii: Michał Paweł Markowski, Ryszard Nycz (przewodniczący), Małgorzata Sugiera.

2 Por. informacje na skrzydełkach okładki. K. Matyjaszek, *Produkcja przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce*, Kraków 2019.

3 Tamże.

teoria produkcji przestrzeni, ciało Żyda, walka z epidemią, miasto i miazmaty, Warszawa oskarża, rok 1983, egzotyczny świat, renesans żydowski w Polsce itd.⁴. Przytaczam tutaj tylko część haseł będących tytułami podrozdziałów; wskazują one jednak istotnie, w jaki sposób autor porządkuje strukturę tomu i operuje materiałem źródłowym. Mimo że jest to dzieło gęste i nasycone kategoriami i odniesieniami, układ książki jest przejrzysty i klarowny.

Rozdział pierwszy jest ujęciem relacji polsko-żydowskiej – ustanawiania miejsca mniejszości żydowskiej w społeczności Krakowa. W odniesieniu do „warstw przestrzenno-typograficznych i warstw językowo-dyskursywnych”⁵, ustanawiania relacji *sublokatorskiej*, problematyki *gościny*, *gościnności*. Materiał przedstawiony chronologicznie (od XIII do XV w.) obejmuje omówienie pierwszego getta dla Żydów, likwidacji dzielnicy żydowskiej i wypędzenia Żydów z Krakowa. W tym ostatnim przypadku autor analizuje „przestrzenno-chronologiczną sekwencję *wypowiedzenia gościny*”⁶, włączania i wyłączania w ówczesnych latach przestrzeni żydowskiej w obszar miasta Krakowa.

W drugim rozdziale opisane zostały przemiany relacji *sublokatorskiej* w XVIII–XIX wieku, z uwzględnieniem procesów nowoczesności, industrializacji. Przedmiotem zainteresowania badawczego autora są przemiany na płaszczyźnie języka, „technologizacji procesu wytyczania przestrzeni topograficznej i społecznej”⁷. Posiłkując się teorią Henriego Lefebvre’a, odnoszącą się do produkcji przestrzeni⁸, Matyjaszek przeprowadza analizę form przestrzeni żydowskich i ich ustawienia wobec polskiej wspólnoty narodowej w odniesieniu zarówno do Żydów, jak też osób mieszczących się li tylko w wyobrażeniu (fantazmacie) żydostwa. Autor w tym rozdziale wiele uwagi poświęca także problemowi antysemityzmu i refleksji nad związkami antysemityzmu z nowoczesnością.

Kolejny rozdział odnosi się do przemian topografii Warszawy – zarówno w ujęciu ściśle urbanistycznym, jak i symbolicznym; „technologii kształtowania miasta”⁹. W jaki sposób figura Żyda przetworzona została przez świadomość zbiorową w będącą zagrożeniem dla procesów modernizacyjnych Warszawy? W jaki sposób wyobrażenie to przełożyło się na wytworzenie rewiru żydowskiego i wytyczanie przestrzeni nieżydowskiej („wolnej od”¹⁰)? W rozdziale tym przywołane zostają przytoczone wcześniej zagadnienia ustalania relacji *sublokatorskiej*, *gościnności*; gospodarza, gościa. W zestawieniu tym pojawiają się również pojęcia długu wdzięczności i sposobu jego spłaty.

Tematyce Warszawy zostały poświęcone dwa kolejne rozdziały – czwarty i piąty. W rozdziale czwartym szczegółowej analizie poddane zostały przemiany placu Grzybowskiego i jego okolic oraz ulicy Próźnej wykorzystujące

4 Por. tamże.

5 Tamże, s. 44.

6 Tamże.

7 Tamże, s. 45.

8 Tamże.

9 Tamże.

10 Tamże.

szczegółowe „badania przestrzenno-dyskursywnych przekształceń istotnego fragmentu warszawskiej *przestrzeni żydowskiej*”¹¹. Obszerny passus autor poświęca mechanizmowi „wypchnięcia” Żydów poza ścisły obręb miasta, w rejony placu Grzybowskiemu właśnie¹², i przejmowania mienia pożydowskiego. Piąty rozdział poświęcony jest warunkom powojennej odbudowy stolicy, ustalaniu wizji warszawskiej nowoczesności i w jaki sposób obecność Żydów mieściła się w tym wyobrażeniu. Jakie były strategie rekonstrukcji miasta (obejmujące zarówno odbudowę, jak i przebudowę, a więc dwa przeciwstawne ujęcia, pociągające za sobą odmienne strategie) i jakie pociągało to za sobą zmiany modernizacyjne; jak dyskurs nostalgiczny wpłynął na wspólnotową świadomość. Matyjaszek odnosi się do wpływu katolicyzmu na kształtowanie społecznej przestrzeni symbolicznej i kapitalizmu jako „źródła praktyki produkowania przestrzeni”¹³. W rozdziale tym omówiona zostaje również kategoria badawcza *przestrzeni pożydowskiej*.¹⁴

Ostatni, szósty, rozdział poświęcony jest przekształceniom narracyjnym i przestrzennym (po 1983 r.) czterech kamienic położonych przy ulicy Próżnej, narracjom opisującym je jako jedyny zachowany fragment: „żydowskiej Warszawy”, „warszawskiej dzielnicy żydowskiej”, „warszawskiego getta”. Autor opisuje współczesne sposoby kształtowania wyobrażenia o obszarach i mieniu pożydowskim, ze zwróceniem szczególnej uwagi na dyskurs nostalgiczny towarzyszący działaniom mającym za zadanie ochronę obszaru Warszawy dawniej zasiedlanego przez Żydów.

Książkę zamyka epilog. Opisane zostały w nim dzieje kamienic znajdujących się pod numerem Próżna 7–9 i przekształcenie ich w kompleks luksusowych biur na wynajem. Autor traktuje to jako ostatnią (w porządku chronologicznym) fazę produkcji *przestrzeni pożydowskiej*.

Konrad Matyjaszek w *Produkcji przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce* proponuje prześledzenie ścieżki rozwoju relacji i interakcji między grupami zamieszkującymi obszar miejski (Krakowa i Warszawy). Omówienie swoistej chronologii zjawiska inkluzji lub radykalnej ekskluzji (zależnie od punktu widzenia przyjętego przez autora w danym rozdziale) jest cenne tym bardziej, że narracja osadzona jest w próbach wykazania przyczyn takiego stanu rzeczy.

Znaczące są nawiązania i gęste zapożyczenia z prac Marii Janion¹⁵: historia Berka Joselewicza, Pięciu Poległych, migawki z cyklu grafik Grottgera, wymiar „męskiej wspólnoty narodowej”. W dużym stopniu budują one i wyznaczają kontrromantyczny i aheroiczny kierunek narracji Matyjaszka, która jest w lwiej części opowieścią o relacji afektywnej i konsekwencjach uświadomionej lub

11 Tamże, s. 46.

12 Wypchnięcia „za pomocą instytucji *ulicy egzymowanej*”. Zob. tamże.

13 Tamże, s. 47.

14 Tamże.

15 W tekście znajdziemy też liczne odwołania do prac innych polskich badaczy, m.in. Joanny Tokarskiej-Bakir, Elżbiety Janickiej, Tomasza Żukowskiego, Ewy Toniał, Barbary Engelking i Jacka Leociaka.

nieuświadomionej pracy tychże afektów¹⁶. Kategorie wywiedzione z klasycznych podstaw psychoanalizy Freuda¹⁷ zostają włączone do badań nad przestrzennością i urbanizacją.

Notabene ciekawe jest odwołanie w innym miejscu tekstu do koncepcji szklanych domów. Kształtująca się przestrzeń demokratycznej i tolerancyjnej wspólnoty w ramach osiedla Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej zapożyczyła swą nazwę z twórczości Stefana Żeromskiego, w którego dziełach nastawienie antysemityczne wybrzmiewa niejednokrotnie bardzo wyraźnie¹⁸. Takich znakomych „smaczków” w książce Matyjaszka odnajdziemy wiele.

Problemem dla odbiorcy może być bardzo gęsty język książki. Niektóre partie tekstu zawierają wiele przypisów i rwanych treści, co w znaczącym stopniu utrudnia lekturę. Nie do końca wiadomo, czy autor bezpośrednio przemawia słowami zapożyczonymi od innego autora – i stąd cudzysłów – czy wprowadza własne kategorie umowne, figury stylistyczne.

Dużą wadą jest niedopracowany materiał graficzny w tomie, choć jest to zarzut bardziej kierowany do wydawcy niż do samego autora. Jakkolwiek reprodukcje grafik i fotografii nie budzą zastrzeżeń, to skala zamieszczonych map jest, mówiąc najdelikatniej, problematyczna i utrudnia prześledzenie opisanych danych. A jest to przecież książka w dużej mierze opowiadająca o topografii i przekształceniach tkanki miasta!

Poniekąd jednak ów minimalizm środków jest zrozumiały. Charakter tej serii wydawniczej wydawnictwa Universitas cechuje prosty, oszczędny projekt. Niewątpliwie jednak dla niniejszej publikacji wzbogacenie szaty graficznej i edytorskiej byłoby wartością dodaną i pozwoliłoby na lepsze odczytanie jej treści.

Konstrukcja książki oparta jest na całościowym przejściu przez chronologię relacji polsko-żydowskich. (Jest to ogromny zamysł teoretyczny. Zrozumiałe jest więc ograniczenie obszaru badawczego do wyznaczonego przez oś Kraków–Warszawa.) Autor proponuje wgląd w kolejne fazy akceptowania i wypierania „żydowskości” z obszaru miejskiego, aż do dotknięcia tematu uzupełniania miasta protezą żydowskości (nałożoną na właściwe tereny pożydowskie), inkrustowania miasta wyobrażeniem „żydowskości”.

Autor rozpoznaje, w jaki sposób w warstwie kulturowej i symbolicznej przebiegało definiowanie przestrzeni żydowskiej. Ważnym aspektem dla rozpoznania tytułowej *produkcji* przestrzeni jest aspekt siły, wiążący się z wyraźnym zaznaczeniem roli *hospites*/gości.

„*Produkcja przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce* to opowieść o polskiej przestrzeni miejskiej – o wysiłkach na rzecz ukształtowania i modernizacji tej przestrzeni oraz o miejscu, jakie na skutek tych wysiłków przeznaczono mieszkającym w Polsce Żydom” – czytamy na okładce. Z książki Matyjaszka przebija jednak bardziej istotne założenie: traktowanie przestrzeni

16 Koncepcja „ciała w ciele”, powracający motyw „żydowskiego smrodu”, odwołania do instytucji *ulicy egzymowanej*, ale i włączenie narracji o *dobrym Żydzie/złym Żydzie*.

17 Ale i też wywiedzione z teorii Michela Foucaulta i Bruno Latoura.

18 Autor dla poparcia tezy zamieszcza konkretne fragmenty dzieł Żeromskiego.

jako palimpsestu; tkanki, na którą naskórkowo zostaje nałożona inna tkanka. W procesie tym teoria *produkcji* odgrywa nadrzędną rolę, zakłada bowiem przemocowy i opresyjny charakter tychże przekształceń.

Publikacja stanowi obszerne studium przekształceń struktury społecznej, krytyczne spojrzenie na fantazmaty, pokutujące mity, stereotypizację i ich rolę w wyznaczaniu miejsca wspólnoty etnicznej w przestrzeni oraz określaniu potencjału emancypacyjnego tejże wspólnoty. Autor pisze: „Ciągłość wzorów kultury polskiej odpowiedzialnych za kształtowanie miejsca żydowskiej mniejszości wymaga spojrzenia na historyczną strukturę tych wzorów oraz na ich czasowo-przestrzenne punkty wyjścia, położone daleko wcześniej niż afirmatywnie opisywana [...] sekwencja XX-wiecznej inkluzji Żydów w obszar polskiej przestrzeni publicznej, będącej w gruncie rzeczy inkluzją pośmiertną”¹⁹. Takie potraktowanie tematu pozwala mu na poczynienie istotnych uwag i ujawnienie obsesyjności (powracający motyw *miazmatu*) wyobrażeń i siły masowej wyobraźni. Wskazuje też, w jaki sposób relacja siły zarządzała zbiorową optyką.

Jest to praca właściwie w mniejszym stopniu dotycząca przestrzeni jako ładu i porządków estetycznych miasta. Mniej znajdzie się tu zatem fachowych opisów typowych dla prac z zakresu krytyki architektury, historii sztuki. Jest ona raczej w wymiarze badania symbolicznego, poszukiwania w języku tego, co niewysłowione; czerpania z przekazów literackich i materiałów źródłowych. Poszukiwania te Matyjaszek prowadzi pomiędzy krytyczną analizą źródeł, dyskursem z dziedziny krytyki literackiej, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa.

Książka ta – mimo drobnych, omówionych wcześniej, potknięć – jest niezwykle cennym opracowaniem pozwalającym zrozumieć genezę zjawisk stojących za określeniem *przestrzeni żydowskiej* i *pożydowskiej*; ukazującym złożoność tego procesu. Ponadto teoretyczne i metodologiczne ujęcie zaproponowane w *Produkcji przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce* świetnie wpisuje się w coraz bardziej popularną dziedzinę studiów miejskich.

Dla badaczy literatury, antropologów, historyków i varsavianistów publikacja ta będzie użyteczną pomocą naukową.

Konrad Matyjaszek

Produkcja przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce

Universitas, Kraków 2019, s. 596

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest książce Konrada Matyjaska *Produkcja przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce* (wyd. Universitas, Kraków 2019).

Została w nim omówiona konstrukcja książki, treść poszczególnych rozdziałów i najważniejsze problemy oraz to, w jaki sposób autor ukazuje: chronologię relacji polsko-żydowskich na przestrzeni wieków, procesy kształtowania i przekształcania topografii społecznej (Warszawy i Krakowa), wyznaczanie Żydom miejsca w przestrzeni miast, problemy antysemityzmu i filosemityzmu w Polsce i in.

Omówione zostały również najważniejsze pojęcia, pomiędzy którymi rozpięta jest treść książki: *przestrzeń żydowska, przestrzeń pożydowska, produkcja przestrzeni, goście i gościna*.

Tekst Konrada Matyjaska został odczytany przez pryzmat jego nowatorskiego ujęcia, przydatności dla studiów nad przestrzenią miejską, użyteczności dla badaczy kultury, badaczy literatury, antropologów, historyków, varsavianistów.

Słowa kluczowe: przestrzeń miejska, produkcja przestrzeni, przestrzeń żydowska, przestrzeń pożydowska, Żydzi w Warszawie i Krakowie, kształtowanie topografii społecznej.

SUMMARY

The article focuses on Konrad Matyjaszek's book *Produkcja przestrzeni żydowskiej w dawnej i współczesnej Polsce* (ed. Universitas, Krakow 2019).

The article discusses the book's structure, the content of each chapter, most important issues and the way the author portrays the a timeline of Polish-Jewish relations over the centuries, the processes that shape and recreate social topography (of Warsaw and Cracow), assigning Jews a place in cities, problems of anti-Semitism and philo-Semitism, etc.

The key, overarching themes of the book at hand include: *Jewish space, post-Jewish space, production of space, and guests*.

Konrad Matyjaszek's text was interpreted in the context of its innovative approach, usefulness for studies on the urban space and its applicability for culture studies researchers, literary scholars, anthropologists, historians, and Varsavianists.

Key words: urban space, *production of space, Jewish space, post-Jewish space, Jews in Warsaw and Cracow, forming of social topography*